

ПРО СКЛАДОВІ ПРЕДМЕТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК НАУКИ

У роботі розглядаються питання змісту предмета соціальної роботи як науки, який відрізняється багатоаспектністю. У результаті аналізу літературних джерел з проблем ролей і функцій були встановлені провідні складові предмета вказаної науки, до яких належать комунікативні й організаційні функції, а також запропоновано бачення проблем особистості клієнта крізь призму саморозвитку.

Ключові слова: *ролі і функції соціального працівника, риси особистості, структура і функції системи, футурреальна психологія, ситуаційний підхід, цільова спрямованість особистості, близькі, середні і далекі цілі.*

В работе рассматриваются вопросы содержания предмета социальной работы как науки, которое отличается многоаспектностью. В результате анализа литературных источников по проблемам ролей и функций были установлены ведущие составляющие предмета указанной науки, к которым относятся коммуникативные и организационные функции, а также предложено виденье проблем личности клиента через призму саморазвития.

Ключевые слова: *роли и функции социального работника, черты личности, структура и функции системы, футурреальная психология, ситуационный подход, целевая направленность личности; близкие, средние и далекие цели.*

The paper deals with the subject content of social work as a science, which is different multidimensional. An analysis of the literature on the roles and functions were established major components of this subject of science, which include communication and organizational functions, as well as the proposed vision of the problems the customer's identity through the prism of self-development.

Key words: *role and function of a social worker, personality traits, the structure and function of the system, futurrealna psychology, situational approach, the task orientation of the person, close, medium and distant goal.*

Теоретичний аналіз досліджень з проблем змісту соціальної роботи доводить, що головний акцент ставиться на функціях і ролях, які властиві цій професії. Найповніше ці питання розкриваються в роботах Марджорі Майо [5] і В. Сидорова [6], у яких ролі і функції соціальних працівників класифікуються за певними групами й підгрупами, що дозволяє уточнити їх особливості та специфіку. Разом із тим детального аналізу цих дій, а тим більше операцій цієї діяльності не проводилося. Тому ми вважаємо, що для ефективного процесу навчання, необхідно підходити до операційного аналізу складу діяльності через послідовні узагальнення дій, цілей, функцій, ролей і тому подібне, з чого складається зміст даної професії.

Теоретичною основою аналізу професійної діяльності є системно-структурний підхід, про який писали ще Р. Акофф і Ф. Емері [1], яких можна віднести до кібернетиків, а фізіолог П. К. Анохін [2] основою відповідних процесів вважав функціональну систему. Кібернетики розглядають систему як «безліч взаємозв'язаних елементів, кожен з яких пов'язаний прямо або побічно з кожним іншим елементом» [1,

с. 27], а структура характеризується властивостями, які «представлені у вигляді їх функцій» [1, с. 28]. Мету вони розуміють як «бажаний результат» [1, с. 66]. Щоб не повертатися до цього, відзначимо, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки мета розглядається як ідеальний образ потрібного майбутнього (за М. А. Бернштейном).

Функціональна система П. К. Анохіна як одиниця фізіологічної діяльності складається з п'яти компонентів або блоків: аферентного синтезу, домінуючої мотивації, депо пам'яті, ухвалення рішень і акцептора дії. Слід зазначити, що аферентний синтез у соціальній роботі виконує діагностичну або оцінну функцію, домінуюча мотивація – спонукальну функцію у будь-якому виді діяльності. Депо пам'яті і блок ухвалення рішень забезпечують прогностичну функцію, залучаючи досвід особистості соціального працівника і здатність ухвалювати відповідні рішення. Акцептор дій пов'язаний із постановкою цілей, їх досягненням і оцінкою результатів, який відноситься до перетворюючого компоненту функцій.

Якщо йти від прийнятого в соціальній роботі поділу змісту на ролі та функції, то більш інфор-

мативними є функції, тому що в них відображається зміст виконавчої завершеності і вони тісно пов'язані з цілями діяльності. М. Майо розподіляє функції на дві групи: теоретичні знання і уміння, якими повинні володіти соціальні працівники, і практичні знання і уміння, які стосуються певних галузей вищезазначеної професії. До першої групи відносять 15 позицій і до другої групи – 11. До цих груп автор відносить різні за кількісними характеристиками утворення, наприклад, дослідження і ведення записів і звітності [5, с. 97].

В. Сидоров виділяє більшу кількість груп і підгруп функцій, до яких відносить: спектральні та процесуальні функції, а також базисні та спеціальні. Спектральну групу складають функції, які пов'язані з 9 ролями соціальних працівників і сумарно таких функцій нараховується – 37. Процесуальних – три групи функцій, базисних – три, а спеціальних – дев'ять. У трьох останніх групах немає чіткого переліку функцій, як це характерно для спектральної групи [6, с. 76–83].

Для проведення порівняльного аналізу цих двох класифікацій нами було здійснено їх зіставлення з метою об'єднання загальних за характером функцій. Основою аналізу був список спеціальних функцій із класифікації В. Сидорова. Як показав аналіз, комунікативна функція включає 6 загальних позицій, які мають єдине смислове навантаження, але різні форми виразу думки. Організаторських функцій виділяють 31 позицію, а до правозахисної, превентивної, психотерапевтичної та соціально-педагогічної належать по одній функції.

До базисних функцій, які включають три групи функцій: діагностичну (оцінну), прогностичну і перетворюючу – включають 5 позицій, 0 і 6 відповідно. Серед перерахованих груп спеціальних функцій відсутні конкретні вказівки на соціально-економічні, рекламно-пропагандистські та соціально-медичні функції. Разом із тим не визначено, куди відносити дві функції: 1) політичний аналіз і вирішення соціальних проблем, мобілізація громадської участі в соціальних процесах, цивільний захист, розвиток соціальних ресурсів, які реалізує агент із питань соціальних змін; 2) виконання ролі професіонала з відповідними функціями: самооцінки, особистого професійного розвитку і підвищення рівня професійних якостей.

Таким чином, теоретичний аналіз діяльності соціального працівника показав, що в організаційних аспектах функції, а відповідно і цілі діяльності здебільшого визначені. Це стосується і групи комунікативних функцій. Решта функцій становить складніші об'єднання цілей і дій. Так, наприклад, процесуальна група включає такі функції: «оцінка – прогноз – перетворення», або «визначення проблеми – побудова плану – реалізація намірів – оцінка результатів». Ролі консультанта-клініциста притаманні такі функції: психосоціальна оцінка й діагностика, а також стабілізація способу життя, соціальне лікування і дослідницька робота.

Можна констатувати, що через відсутність об'єднуючого принципу при визначенні одиниці

аналізу професійної діяльності, важко провести не тільки кількісний, але і якісний аналіз (на основі кількісних показників, а не умоглядних конструкцій). Тому необхідно не обмежуватися тільки функціональним аналізом діяльності соціального працівника, але застосувати і системно-структурний аналіз. Система є певною ієрархією компонентів, які спрямовані на досягнення основної або головної мети. Кожен компонент такої системи пов'язаний із досягненням підцілей, а їх ієрархічність утворює структуру. Оскільки функції діяльності соціального працівника вже були досліджені, то необхідно перейти до аналізу її структури.

Аналіз отриманих результатів показав, що найбільша кількість функцій зосереджена в групі організаційних функцій, і тому, визначивши їх структуру, можна швидше вийти на істотні зв'язки справжньої системи. У структурі організаційних функцій можна виділити декілька рівнів. Перший рівень завдань діяльності соціального працівника пов'язаний із: 1) оцінкою стану, потреб, ресурсів окремого клієнта або групи; 2) управлінським характером організаційних функцій, таких як планування і контроль, а також оцінка ефективності діяльності при індивідуальній роботі з клієнтом або певною групою; 3) оцінкою ресурсів і можливістю надання сервісних послуг.

Вищий рівень пов'язаний із вказаними вище трьома видами діяльності, але в ширшому масштабі. До них відносяться: розробка стратегічного аналізу та планування цілей, завдань і пріоритетів; співпраця і ведення переговорів з іншими агентствами і представниками інших професій; управління ресурсами, включаючи штатний розклад і бюджет; підтримка груп і організацій в отриманні ресурсів, наприклад, у заявках на грант; контроль і оцінка прогресу, а також найбільш ефективного використання ресурсів; планування сервісних послуг, розподіл часу на здійснення послуг, контроль за якістю забезпечення сервісних послуг; управління персоналом і контроль, керівництво, а також внутрішня і зовнішня координація діяльності, підготовка цільових програм та їх оцінка.

Наведений аналіз організаційних функцій показує відповідну ієрархію структури діяльності соціального працівника, пов'язану з послідовним укрупненням масштабів цієї діяльності при відносній постійності трьох вказаних вище груп на початковому (нижчому) рівні. Таке розширення функцій у системі діяльності соціального працівника зумовлене підвищенням рівня кваліфікації фахівця і ступенем його відповідальності під час сходження по кар'єрній драбині.

Це підтверджується аналізом ролей (посад) організацій соціальних служб, прийнятих в Україні. У роботі О. Іванової та Т. Семігіної [6] наводяться дані про рівні соціальних інституцій, що мають певні соціальні установи і відомства, а також систему соціального захисту в Україні. Так, автори виділяють п'ять рівнів соціальних інституцій, шість компонентів соціальних установ і сім компонентів у системі соціального захисту [6, с. 112–115].

Аналіз організаційних форм як формалізованих установ переконує нас у тому, що вся різноманітність функцій, ролей і посад за змістом діяльності можна звести до трьох рівнів. Перший характеризується безпосередньою роботою з клієнтом або клієнтами, об'єднаними разом для групової роботи. Другий рівень пов'язаний із управлінською діяльністю в регіональній системі соціальних установ через необхідність обліку особливостей місцевих умов. Третій – відноситься до установ національного рівня, які здійснюють законодавчі й управлінські функції у загальнодержавному масштабі.

Аналогічних поглядів дотримується М. Майо [5], яка також наводить три основні рівні соціальної роботи: базова або за місцем проживання з окремими людьми, сім'ями або групами; робота місцевих агентств або між агентствами; соціальна робота на регіональному або національному рівнях. У цих роботах беруть участь соціальні працівники, піднімаючись по ієрархічних сходах службових посад. Оптимальним є проходження перших двох рівнів до виконання функцій на третьому рівні.

Разом із тим, виходячи з генезису розвитку предмета науки «соціальна робота» первинною була функція, пов'язана з наданням безпосередньої та реальної допомоги конкретним людям, які потребують її. Система таких функцій пов'язана з роллю вуличного соціального працівника – роботи, яка відноситься до першого рівня, запропонованого нами. У класифікації В. Сидорова ці функції віднесені до груп: 1) процесуальної: «оцінка – прогноз – перетворення», а також «визначення проблеми – побудова плану – реалізація намірів – оцінка результатів» і 2) базисної: діагностична (оцінна), прогностична і перетворююча функції.

На нашу думку, між двома зазначеними групами функцій, як показує операціональний аналіз діяльності соціального працівника, відмінностей немає, оскільки оцінка й визначення проблеми процесуальної групи функцій відносяться до діагностичних функцій базисної групи, прогноз і побудова плану – до прогностичної, а реалізація намірів і оцінка результатів – до перетворюючої. Разом із тим реалізація двох останніх груп функцій включає комунікативні, організаційні, психотерапевтичні, превентивні, соціально-медичні, соціально-педагогічні, а також побічно пов'язані з правозахисними і рекламно-пропагандистськими функціями, які віднесені автором до спеціальних.

Теоретичний аналіз структури діяльності соціального працівника в основному через з'ясування функцій показав, що система цієї діяльності обертається навколо процесуальних і базисних функцій, які є фактично ідентичними. Спеціальні функції деталізують професійну діяльність, у якій провідне місце займають комунікативна й організаційна функції, а інші детально не розглядаються. Вони ніби заглиблюють і розширюють професійну діяльність, пристосовуючи її до умов зовнішньої соціальної дійсності, послідовно розширюючи масштаб діяльності та відповідальність за її результати.

Таким чином, кількісно можна охарактеризувати тільки спеціальні функції. Комунікативна функція включає 6 загальних позицій і складає 14,28 %, організаційські функції становлять 31 позицію – 73,8 %, а до правозахисної, превентивної, психотерапевтичної і соціально-педагогічної належать по одній функції. Умовно можна їх об'єднати в одну групу з п'яти позицій, що складає 11,9 %, але кількісно вони не вимірюються через відсутність відповідних даних.

Аналіз навчального плану за фахом «соціальна робота» всіх трьох освітніх рівнів: бакалавр, спеціаліст і магістр – показав, що з 65 предметів, що відносяться безпосередньо до соціальної роботи, на теоретичні дисципліни відведено – 20 %, методи і технології – 15,38 %, організаційні – 6,15 %, спілкування з різними групами населення – 27,69 % і на психологічні й близькі до них дисципліни – 30,76 %. Природно, що всі предмети відрізняються різною кількістю годин, але ми обмежилися загальною картиною.

Це підтверджує, що в процесі навчання основний акцент робиться на вивченні проблем психології особистості і груп, спілкуванні з різними категоріями населення. Організаційні проблеми відсутні на нижче місце через те, що підвищення кваліфікації соціального працівника здійснюватиметься з накопиченням досвіду роботи на першому рівні – у процесі роботи з проблемами клієнта. Із накопиченням досвіду і стажу роботи буде поступово розширюватися сфера компетентності соціального працівника і підйом його на наступний рівень відповідальності на вищій посаді.

Отже, провідними складовими змісту предмета науки «соціальна робота» є комунікативна й організаційська діяльність у широкому розумінні. Можна відзначити, що комунікативні функції соціального працівника тісно пов'язані з ключовими поняттями даної професії – наданням допомоги клієнтам. Таке уточнення вимагає, з одного боку, особливих гуманістичних і альтруїстичних особистісних рис від представників цієї професії, а з іншого боку, оволодіння сучасними методами проведення діагностичної, консультативної та корегуальної роботи.

Ці дві сторони комунікативної діяльності тісно пов'язані між собою. Якщо студент має особистісні якості емпатії, альтруїзму, співпереживання іншому, то йому легше опановувати технології спілкування, спрямовані на допомогу іншому. При тому, що об'єкт соціальної роботи не обов'язково буде приниженим і ображеним, а може бути і агресивним, і злим. Проте і з такими людьми соціальний працівник повинен бути терплячим і ввічливим. У таких ситуаціях особистісні риси збагачуються набутими знаннями і технологіями, що приводить до плідної і творчої діяльності соціального працівника.

Вихід на такий оптимальний рівень соціального працівника тісно пов'язаний із розумінням сучасного стану теоретичних аспектів психології особистості. Рішення першої задачі – усвідомлення провідних властивостей особистості пов'язане із самовизначенням людини взагалі і професійним самовизначенням зокрема. Друге завдання – подальше про-

фесійне зростання соціального працівника також пов'язане з прагненням до самовдосконалення, самореалізації і самоактуалізації.

Цю тенденцію сучасної гуманістичної психології ми пов'язуємо з формуванням нового бачення проблеми особистості, яка найважливішим вважає процес саморозвитку особистості. Цей напрям характеризує давній девіз: «Пізнай себе!» Під саморозвитком ми розуміємо самостійну активну діяльність суб'єкта, спрямовану на досягнення цілей зростання особистості, на основі внутрішньої мотивації, за рахунок інтересу до неї при отриманні позитивних емоцій і почуттів.

До процесу саморозвитку відносимо такі самостійні процеси, як: самовизначення, самореалізація, самовдосконалення і самоактуалізація. Процес саморозвитку включає і інші процеси, як наприклад, зовнішньої презентації психічного зростання в ранньому дитинстві, внутрішньої презентації – у дошкільному і молодшому шкільному віці, ідентифікації – у підлітковому і юнацькому віці тощо. Кожна особистість може в своєму зростанні знаходитися на різних етапах (процесах) саморозвитку.

З такого ж розуміння особистості ми підходимо і до клієнтів, які потребують допомоги. Наші дослідження показують, що кризові ситуації виникають у тих випадках, коли у людини відсутні тенденції до саморозвитку і її життя обмежене вузьким колом близьких цілей, заснованих на егоцентричній позиції, меркантильній та утилітарній мотивації, що до того ж підкріплюється негативними емоціями. Такі люди не бачать перспектив зростання і розвитку, вони не ставлять дальні і навіть середні цілі, не можуть піднятися над ситуацією.

Таку поведінку ми спостерігали у парасуїцидентів, які хотіли позбавити себе життя, але з різних причин не досягали поставленої мети (часто завдяки щасливому випадку) [4]. Багато теоретиків і практиків соціальної роботи наполягають на тому, що не треба робити вибір за клієнта, а треба підвести людину до нього, підштовхнути, відкрити перед нею перспективу, у тому числі й саморозвитку. Людина повинна бути привченою до здійснення постійної свідомої внутрішньої роботи, і, як писав А. Маслоу, перед ухваленням відповідального рішення людина повинна обов'язково вести діалог із собою.

Інший аспект становлення особистості взагалі і соціального працівника зокрема, пов'язаний із встановленням особистісних перспектив розвитку і перспектив клієнта. Нами розробляється футур-реальна психологія, яка спирається, по-перше, на пріоритет майбутнього часу, а по-друге, на ситуаційний підхід. Перша позиція указує на те, що людина свідомо або несвідомо в житті переважно орієнтується на ситуації майбутнього часу. При цьому така орієнтація виходить із ситуацій теперішнього часу, що обмежує можливі безплідні фантазії і прив'язує увагу людини до реальності.

Друга позиція указує на пріоритет ситуаційного підходу, коли ситуація розглядається як одиниця психічної діяльності і складається з внутрішніх і зовнішніх планів. Життєдіяльність суб'єкта в цілому з такої точки зору виступає як послідовна зміна ситуацій [3]. Пріоритетна орієнтація особистості на майбутнє забезпечує бачення перспектив життя і розвитку, а також на постановку дальніх і високих цілей. Резюмуючи сказане, можна окреслити цілі і завдання діяльності соціального працівника як прагнення до усвідомлення перспектив саморозвитку особистості клієнтами, що потребують допомоги.

З іншого боку, ситуаційний підхід дозволяє перевести процес підготовки соціальних працівників із пріоритетів теоретичної підготовки до площини вирішення практичних завдань. Для цього необхідно розробляти схеми орієнтовної діяльності соціального працівника, наприклад, на основі теорії планомірного формування розумових дій і понять П. Я. Гальперіна. Вона може створюватися для таких видів робіт: діагностичної, консультативної та корегувальної. При цьому необхідно враховувати, що робота проводиться з різними групами населення: сім'ями, інвалідами, парасуїцидентами, людьми похилого віку, віктимними особистостями тощо.

Важливо також відзначити, що запропонована нами методика цільової спрямованості особистості дозволяє перевести проблему кризових ситуацій із констатувального аспекту на аспект передбачення таких ситуацій і, піднімаючись над ситуаціями, передбачати їх появу. Таким чином, можна уникнути деяких проблем, не доводячи ситуації до конфлікту, внутрішнього або зовнішнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмери. – М. : Советское радио, 1974. – 271 с.
2. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем / П. К. Анохин // Анохин П. К. Избранные труды. – М. : Наука, 1978. – С. 49–106.
3. Васильев Я. В. Футурреальная психология личности / Я. В. Васильев. – Николаев : Иллион, 2007. – 518 с.
4. Каневський В. І. Проблема парасуїцидальної особистості в контексті суїцидальної ситуації / В. І. Каневський, Я. В. Васильєв // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Том X. Вип. 17. – С. 191–201.
5. Майо М. Работа в сообществе / М. Майо // Практика социальной работы / Под ред. К. Хонвея и Т. Филпота ; Ассоциация психиатров Украины. – Амстердам ; Киев, 1996. – 240 с.
6. Соціальна робота в Україні: Перші кроки / Під ред. В. Полтавця. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2000. – 236 с.

Рецензенти: д.пед.н., професор Старіков І. М.;
д.психол.н., професор Швалб Ю. М.

© Васильєв Я. В., 2011

Стаття надійшла до редколегії 05.04.2011 р.